
*Олександр
Шморгун*

СВІТОВА ФІНАНСОВА КРИЗА У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

Досі тривають суперечки щодо природи світової фінансової кризи. Всі одностайно визнають нестабільність сучасної глобальної економічної системи, в якій за останній час різко збільшився спекулятивний складник. Але західні дослідники наразі не готові запропонувати комплекс гарантовано дієвих та ефективних антикризових заходів. Спробуймо оцінити проблему не лише у політекономічному, а й у стадіально-цивілізаційному вимірі.

Особливості еволюції капіталізму

Як зазначав А. Сміт, необхідною передумовою бурхливого розвитку індустріальної економіки і технології капіталізму на етапі його зародження став спочатку національний, а потім і наднаціональний поділ праці (достатньо сказати, що вже на рівні міжгалузевого поділу праці раннього мануфактурного виробництва у XVI сторіччі можна налічити понад сто визначальних галузей, а в XVIII — до 250). Внаслідок цього різко зростає роль сфери посередництва, через що ринкова економіка починає функціонувати з нечуваною динамікою за принципом «час — гроші!».

Понад те, саме з грошима нерозривно пов'язаний базовий принцип новопосталої економічної формації, без якого виробничі сили нового типу, головним елементом яких поступово стає людина,

просто не могли б виникнути. Адже на противагу до попередніх історичних епох, в яких панувало безпосереднє силове відчуження додаткового продукту, нові виробничі відносини базовані насамперед на *опосередкованому економічному примусі до праці, який різко збільшує зацікавленість безпосереднього виробника*, продавця особливого товару — власної робочої сили.

Сама об'єктивна ринкова мотивація, що заснована на принципах так званої досконалої конкуренції і проявляється як відома смітівська «невидима рука ринку», також вимірюється саме у цінових пропорціях; ринкові форми впливу на економіку також здійснюються переважно дотичними методами антиетатистського типу за допомоги цільового перерозподілу бюджетних надходжень. Нарешті, народний капіталізм як головний принцип сучасної економічної демократії, крім індивідуальних і колективних угод, покликаних визначити саме адекватну ціну робочій силі, ґрунтований на принципі доступу всього населення до ринку цінних паперів, яке акумулюючи свої заощадження, зокрема в потужних пенсійних фондах, своєю чергою, дає можливість акумулювати інвестиційний потенціал для розвитку національного ринку. Не випадково механізм подальшого залучення носія робочої сили до співволодіння капіталом становить головну ідею побудови вже не комунізму (за Марксом), а саме капіталізму як запоруки реального гуманізму [Кесло, Мортимер, 2004].

На глобальному рівні МВФ та Світовий банк (Банк реконструкції та розвитку) справді реалізував велику програму з відродження європейських країн і Японії, зруйнованих під час Другої світової війни. Китай піднявся і досяг економічної могутності значною мірою також саме завдяки величезним західним капіталовкладенням.

Процес становлення сучасного капіталізму саме як фінансової цивілізації розкрито у багатьох фундаментальних працях В. Ільїна. Автор справедливо пише про «Велику Економічну революцію» як «переворот у господарському житті і долі західноєвропейської цивілізації», що «відбувся за безпосередньої участі *капіталу* — найвищого досягнення економічного способу господарювання. Капітал — це коли гроші вільно і впевнено роблять гроші... коли гроші остаточно здобувають перемогу і стають на чолі всієї економіки і всього життя... коли оголюються страшні *енергії збагачення і накопичення*, досягнення (не для всіх) раю на Землі, коли звільняються підприємництво і праця, знання й інформація, наука й винахідництво, ...коли сама релігія, мораль повертається на бік будь-якого прагнення до вартості її самозростання» [Ільїн, 2007: с. 415].

Проте зародження і розвиток новітнього способу виробництва неможливий без первинного накопичення капіталу, базованого на нееквівалентному позаринковому обміні між економічним центром і колоніальною периферією, яка послідовно виконує функцію спочатку сировинного до-

датку — джерела корисних копалин, наддешевого продовольства (зокрема, роль «житниці Європи» багато сторіч традиційно відігравали Росія й Україна в її складі [див.: Кагарлицький, 2003: с. 130—457]), а також технічних монокультур, які становили предмет праці для мануфактурного виробництва (передусім текстильної промисловості) і вщент руйнували традиційне сільське господарство, а значить, і всю культуру та економіку колоніальних агросупільств.

Пізніше на тлі товарного перевиробництва західна метрополія починає використовувати так звані країни другого світу і як ринки збуту (в тому числі й недостатньо конкурентоздатної продукції), експорту позикового фінансового капіталу, джерела наддешевої робочої сили, екологічних (винос за свої межі шкідливих підприємств) і навіть інтелектуальних ресурсів.

Але широкомасштабна колоніальна експансія у віддалені країни Сходу та Африки довгий час була технічно ускладнена і сама по собі потребувала попереднього накопичення ресурсів і капіталів і створення внутрішніх колоній. У статті «Народження і майбутня загибель капіталістичної світ-системи: концептуальна основа порівняльного аналізу» І. Валерстайн писав: «Три структурні позиції світ-економіки — осердя (центр), периферія і напівпериферія — стабілізувалися приблизно до 1640 року. ... Північно-Західна Європа виникла як зона-осердя цієї світ-економіки... Щойно ми отримали різницю в силі державних машин, в дію вступив «нерівномірний обмін», що його нав'язували сильні держави — слабким, держави-осердя — периферійним регіонам. Таким чином, капіталізм використовує не лише привласнення власником додаткової вартості, що її виробляє робітник, а й привласнення зоною-осердям додаткової вартості, що її виробляє світ-економіка в цілому.. Рабство і так зване «друге видання кріпосного права» не слід оцінювати як аномалії в капіталістичній системі» [Валерстайн, 2001: с. 36—38].

Причому оскільки саме банківська діяльність дозволяла максимально скоротити терміни окупності та мінімізувати ризики, притаманні не лише промислому виробництву, а й торговельній діяльності, особливо у її міжнародній сфері, тобто максимально відповідала головному принципу капіталізму — максимізації прибутку, процес первинного накопичення капіталу був нерозривно пов'язаний з відривом банківського капіталу від промислового. Найбільші ж гарантії вчасного повернення з найбільшим відсотком давало кредитування банківською системою центру світ-економіки представників місцевих компрадорських олігархій напівпериферії (для переважно паразитичного споживання) під державні гарантії урядів саме країн проміжного, примусово архаїзованого, капіталізму внутрішньої західної колонії. Адже повернення цих кредитів забезпечувалося саме за рахунок практично нерегламентованого економічного та позаекономічного примусу,

який здійснювали колишні феодальні тиранічно-монархічні режими, що оперативно «перекваліфікувалися» на квазібізнеселіти.

Сказане стосується насамперед Іспанії, яка пограбуванням країн Південної Америки забезпечила первинне накопичення капіталу у загальноєвропейському масштабі, проте сама практично не скористалась отриманим багатством, пустивши його на споживання панівного феодального класу; купецький капітал італійських міст-держав ранньокапіталістичного типу також швидко переорієнтувався на лихварські операції з феодальним сектором економіки всередині країни, а трохи пізніше на спонсорування реакційних політичних європейських режимів, фактично підриваючи розвиток сучасного капіталізму в Італії; Голландія, як і Італія, спонсорувала британську компрадорську верхівку часів знаменитого «огороджування», за якого «вівці з'їли людей», а сільське господарство зусиллями лендлордів було перетворене на сировинний додаток для ткацького виробництва Нідерландів.

Тобто, хоч як це дивно, можна говорити про те, що *механізм новітніх глобальних криз, детонатором яких був фінансовий капітал, зародився ще в надрах класичного капіталізму.*

Втім, варто взяти до уваги, що існує і друга тенденція розвитку капіталізму. На його реформаційному етапі поняття *капіталіст, буржуа, винахідник, підприємець* у широкому розумінні слова майже не розрізняють. Про підприємливість і навіть авантюризм у позитивному сенсі, тобто про прагнення перших буржуа-протестантів насамперед до творчого опанування світу (феномен, який Д. Бруно називав «героїчним ентузіазмом», а А. Бергсон — «життєвим пориванням»), майже в одних і тих самих виразах писали відомі дослідники Л. Февр [Февр, 1991: с. 301—302] і А. Тойнбі [Тойнбі, 1991: с. 573].

Завдяки цьому потужному духовно-пасіонарному імпульсу західноєвропейські країни (а пізніше і США), перетворені на внутрішню колонію західного світу, не тільки скидали компрадорсько-олігархічні режими, підтримувані ззовні зброєю і грішми донедавна економічно більш передових держав, що самі занепадали внаслідок своєї переорієнтації на позичкову функцію фінансового капіталу, а й, здобувши власну суверенність, здійснювали форсовані випереджаючі ривки в індустріальному розвитку. Внаслідок цього економічний центр західної цивілізації поступово переміщався з Півдня на Північ: з Італії до Нідерландів, які революційним шляхом скинули іспанське панування, з Нідерландів до Англії, в якій Кромвель, хоча й тимчасово, поклав кінець стюартівському олігархічно-компрдорському абсолютизму; з Британії до Франції і Німеччини після того, як Британській імперії, що спиралася на колоніально залежну від неї Росію, яка довгий час відігравала функцію жандарма Європи, все ж таки не вдалося витіснити Західну Європу у периферійно-колоніальну зону, закріпивши там колоніальний режим так званого другого видання кріпацтва.

Зрештою США, в процесі громадянської визвольної війни позбувшись британського колоніального панування, вийшли на перше місце за темпами та обсягами промислового розвитку у капіталістичному світі.

Але, як і за всіх попередніх цивілізацій, надто тепличні умови, зумовлені їхніми економічними здобутками (а за капіталізму виникає якісно новий рівень споживання), також можуть вкрай негативно позначатися на державотворчому потенціалі. Тут спрацьовує своєрідний закон економії творчої енергії: мірою зростання гарантованості високого рівня споживання життя у духовно-творчому відношенні непомітно перетворюється на животіння, а тепличний спосіб життя — на рослинний. Саме внаслідок цих процесів посередницько-фінансовий складник капіталістичного ладу, а згодом і постіндустріальної цивілізації, поступово знову починає переважати над безпосередньо виробничим; відбувається становлення особливо грошового фетишизму, культу заробляння грошей як головної ознаки капіталістичного ладу. Не випадково відомий дослідник економічного виміру цивілізаційного процесу Ф. Бродель, дослідивши змістовні характеристики поняття «капітал», відзначав його цікаву метаморфозу: спочатку з цим терміном переважно пов'язували саме грошовий капітал, пізніше, на етапі індустріалізації, — вже всю сукупність виробничих чинників і, ширше — опредметнену людську працю, або те, що Маркс називав уречевленою працею [Бродель, 1997: т. 1, с. 190—194]. Але вже Дж. Ст. Міл у главі «Капітал» своєї фундаментальної праці «Основи політичної економії» з тривогою відзначає, що ототожнення капіталу як такого з капіталом саме фінансовим стало типовим забобоном масової свідомості. «Люди, зовсім не привчені розмірковувати про цей предмет, вважають, що капітал — це синонім грошей. ...Гроші такою ж мірою не є синонімом капіталу, як і синонімом багатства» [Милль, 1980: с. 148]. І це далеко не випадково. Ще засновник сучасної політекономії, автор трудової теорії вартості В. Петі підкреслював, що гроші насамперед дозволяють мінімізувати власні трудові зусилля за рахунок привласнення праці інших людей: «дійсна ціна будь-якого предмета, тобто те, що кожний предмет справді коштує тому, хто хоче придбати його, є праця, зусилля, потрібні для придбання цього предмета. Дійсна вартість будь-якого предмета для людини, яка придбала його і яка хоче продати його або обміняти на будь-який інший предмет, полягає у праці і зусиллях, від яких він може себе звільнити і які він може покласти на інших людей» [Антологія економічної класики, 1993: с. 103].

Блискучий аналіз трансформації грошей із засобу розвитку економіки і виробництва в такий абсолютний засіб, який фактично перетворює їх на мету, дав відомий представник соціології культури Г. Зимель у своїй «Філософії грошей». «Внутрішня полярність сутності грошей полягає в тому факті, що вони є абсолютним засобом і таким чином психологічно стають

абсолютною метою...» [Simmel, 1978: p. 232]. Він же пояснює причину цього явища грошового фетишизму, яке зумовлене тим, що гроші позбавляють людину будь-яких ризиків, пов'язаних з небезпекою перевитрати ресурсів, невизначеністю кон'юнктури, виснаженням власних зусиль, спрямованих на створення нових виробничих потужностей. Гроші максимально віртуалізують процес отримання прибутку, тяжіючи до статусу своєрідного «чистого досвіду, чистого буття, чистої енергії, яка ефіризується, розріджується, розсмоктується». «Гроші — це інструмент, застосування якого дозволяє витратити менше зусиль і досягнути мети з меншим спротивом, ніж при застосуванні будь-якого іншого інструменту» [Simmel, 1890: S. 145].

Зазначений потяг до суто визначення сенсу буття як гранично наближеного до культу споживацтва, яке буквально культивує класичний капіталізм на етапі свого творчого згасання, найпослідовніше вплився в економічній теорії засновника утилітаризму Джеремі Бентама. Логічним наслідком цього процесу стає підведення під грошовий фетишизм з його старою як світ тезою «гроші не пахнуть» нової етичної бази, що, власне, і є підґрунтям доктрини Бентама, в якій ототожнені корисність і користь, а моральність учинку дорівнює прагматичному розрахунку. Звідсіля зведення якісних характеристик людського буття до суто кількісних і намагання побудувати моральну «арифметику щастя» таким чином, щоб виробляти найбільшу суму щастя, тобто редукувати мораль до вчення про мистецтво гедоністичної поведінки.

Але унікальність всесвітньо-історичної ситуації полягає в тому, що саме за капіталізму завдяки універсалізації та уніфікації міжнародних економічних відносин і переструктуруванню світової економічної системи вперше з'явилася можливість, спираючись на принципово нові фінансові механізми неоколоніалістичної експлуатації забезпечити відчуження матеріальних, а потім і духовних (так званий експорт мізків) ресурсів на користь західної капіталістичної метрополії.

Отже, вихід із ситуації цивілізаційного занепаду світоглядно-ціннісних орієнтацій, що, зокрема, проявляється і в економічних кризах, зумовлених відривом сфери виробництва від сфери перерозподілу, на пізньому етапі капіталізму вбачають саме у підтриманні високих стандартів споживання і навіть певному забезпеченні середньому класу комфортного режиму утримання і перебування у пасивно-паразитичному стані мінімізації власних трудових зусиль завдяки активній участі в системі світового позичання (не випадково, що саме Дж. Бентаму належить праця під недвозначною назвою «Захист лихварства»). Понад те, як ще 1943 року блискуче показав К. Полані, навіть за ситуації загальносвітової економічної кризи фінансовий капітал здатен створювати ілюзію глобального процвітання: «На відміну від людей і товарів гроші залишалися вільними від усіх утисків, продовжу-

ючи розвивати свою дивовижну здатність забезпечувати ведення комерційних справ на будь-якій відстані і в будь-який час. Чим важче ставало переміщувати у просторі реальні речі, тим легше було відправляти вимоги на них. В той час як торгівля товарами і послугами переживала спад, а її баланс зазнавав небезпечних коливань, платіжний баланс майже автоматично підтримувався за допомоги короткотермінових запозичень, які літали по всьому світу, а також операцій із цінними паперами, практично жодним чином не пов'язаними із реальною торгівлею» [Поланьї, 2002: с. 227].

Ось чому саме на пізньому етапі капіталістичного розвитку банки спочатку поступово підминають під себе промисловість, створюючи монопольні фінансово-промислові конгломерати трастового типу, а потім банківський сектор «вирушає у вільне плавання», остаточно розриваючи зв'язок із капіталом промисловим, переключаючись із фінансування національного ринку на позикові операції на ринках міжнародних. Отже, саме фінансовий капітал (включаючи його вексельну форму) закономірно перетворюється на головний інструмент функціонування економіки, а буржуа-першопроходець, буржуа-герой, за В. Зомбартом, трансформується у протилежний тип буржуа-міщанина, який фактично порушує свій власний імператив протестантської етики: в економічних стосунках з іншими служити богу, а не мамоні.

Британія, яка стала черговим центром найвищого промислово-капіталістичного розвитку, поступово перетворюється на країну рантє, подібно до Франції, яка суттєво поступалася їй рівнем технологічної модернізації. Внаслідок усіх цих процесів уже наприкінці XIX сторіччя відбулось остаточне перетворення світової системи поділу праці на «фінансовий імперіалізм» (термін, що належить німецькому соціал-демократу Р. Гільфердингу, був уперше застосований ще на початку минулого сторіччя). Відомий вчений Д. Гобсон у праці «Еволюція сучасного капіталізму» також проводив вододіл між представниками промислового і торговельного капіталу та міжнародними фінансовими спекулянтами. Нарешті, фундатор американського інституціоналізму Т. Веблен писав про несумісність інтересів інженерно-технічної інтелігенції або індустрії та «бізнесу» на тій підставі, «що мотив бізнесу — грошовий зиск. Його метод — купівля-продаж. Мета — накопичення багатства» [Veblen, 1904: p. 39]. Як тут не згадати програмної праці В. Зомбарта «Буржуа: до історії духовного розвитку сучасної економічної людини», за якою головний недолік підприємця-міщанина в тому, що він насаджує ідеал економічної людини, для якої «жива людина з її щастям і горем, з її потребами і вимогами витіснена з центру кола інтересів, і її місце посіли дві абстракції: нажива і діло. Людина, отже, перестала бути тим, чим вона була до кінця ранньокапіталістичної епохи, — мірою всіх речей» [Зомбарт, 2005: т. 1, с. 216].

Безпрецедентний прецедент

Що ж до світової кризи 1929 року, каталізатором якої стала економічна криза у США, то в цій країні конфлікт між виробництвом і перерозподілом набув особливої гостроти. Характерний приклад — широкомасштабне будівництво залізничних шляхів, що стали символом економічного прогресу (у фінансуванні якого, між іншим, активну участь брав спекулятивний англійський капітал). Як і в інших країнах, від самого початку воно відбувалося на ґрунті створення акціонерних компаній, діяльність яких була безмежно далека від принципів протестанської етики і будувалася на засадах нестримної гонитви за грішми — «жовтим дияволом». Саме в цей період постала американська фінансова олігархія і відбулася величезна концентрація капіталу: один відсоток населення США заволодів половиною національних багатств країни. Він монополізував промисловість, а потім почав зазіхати і на політичну владу.

Одночасно відбувається неухильне зростання світової економічної операції, позиковий капітал стає надцінним товаром, який на етапі монополістичного капіталізму все більше експортують в інші країни, причому США швидко стає незаперечним лідером зовнішнього кредитування, збільшуючи з кінця Першої світової війни до 1929 року експортний потенціал позикового капіталу більше ніж у п'ять разів. (Ще 1914 року частка Англії становила 43 %, Франції — 20 % і США — лише 7 % світового експорту капіталу).

Все це сприяє додатковому зростанню автономності фінансово-посередницької сфери в структурі економіки та стрімкому розвитку ринку цінних паперів. Внаслідок цього традиційне зрощення банківського капіталу з промисловим поступово змінюється домінуванням акціонерно-посередницького складника: промислово-фінансові групи перетворюються на фінансово-промислові конгломерати.

Таким чином виникає феномен грошового фетишизму під гаслом «гроші роблять гроші» (яке поступово стає девізом американської економіки), справедливо критикованого Т. Вебленом у його концепції відірваного від безпосереднього виробництва і зосередженого в так званих трастах паразитичного «бездіяльного класу» фінансових олігархів. Між іншим, Кейнс у знаменитій «Загальній теорії зайнятості, проценту і грошей» також буде свою концепцію загальнонаціонального добробуту на опозиції фінансовій олігархії, що спричинила кризу 1929 року, порушивши прийнятні для стимулювання підприємництва пропорції у рівні заможності. Понад те, банківські плутократи свідомо створили штучний ажіотажний попит за класичним принципом фінансової піраміди. Вони почали надавати пільгові умови для купівлі акцій за 10% вартості, а інші 90 % надавали фактично як короткотерміновий кредит з відкладенням на два тижні. Це спричинило неймовірне спекулятивне завищення ціни акцій. З 1924 по 1929 рік вартість

акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі зросла більше ніж у три рази — від майже 30 млрд доларів до 100 млрд. *Причому за дослідженнями фахівців на 90 % цей капітал був спекулятивним. (Водночас лише 2 % населення володіли більш як 60 % національного багатства, внаслідок чого загальна купівельна спроможність неухильно знижувалася).*

А потім зненацька пільгове кредитування було припинено, і тримачі акцій вже не могли швидко позбавитись їх, щоб розрахуватись із боргами, внаслідок чого фінансовий ринок впав, а багаторічні заощадження, майно, нерухомість некредитоспроможних громадян опинилися в руках банкірів [Фридман, 2006: с. 37]. Це стало пусковим механізмом «Великої економічної депресії».

Рузвельтівська реформа була свідомо спрямована на відхід від ліберальної моделі з відвертим спекулятивно-тоталітарним забарвленням не лише економіки, а й суспільства і на фактичну побудову в країні нового суспільного устрою, в якому економічна ефективність мала поєднуватися із соціальною справедливістю. Ф. Рузвельт спирався на теоретичні розробки таких видатних американських економістів-інституціоналістів, як Т. Веблен, Д. Комонс, В. Мітчел, а пізніше Дж. Кейнс, за поглядами яких державне регулювання економіки мало носити індикативний характер і відбуватися переважно за допомоги фінансових інструментів. Представники цього ж напрямку економічної науки А. Берлі та Р. Тегвел увійшли безпосередньо до «мозкового тресту» президента Рузвельта.

Зачароване коло

Завдяки унікально сприятливій загальносвітовій кон'юктурі США вдалося стати фактично єдиним справжнім переможцем у Другій світовій війні, на тлі повоєнної розрухи нав'язавши долар як світову резервну валюту і остаточно захопивши економічне лідерство. При цьому гіпертрофія акціонерного капіталу набула глобального характеру. Виник міф про те, що не просто гроші роблять гроші, *а фінансовий капітал практично у безкризовому режимі сам по собі здатен взагалі продукувати товари і послуги.* Д. Сорос цей різновид по суті ліберального тоталітаризму називає ринковим фундаменталізмом, з яким, власне кажучи, і пов'язане негативне забарвлення поняття глобалізму.

Важливою передумовою безконтрольності емісії стала остаточна відмова США на початку 70-х років від золотого паритету долара і перехід до плаваючих курсів. Після цього світова фінансова криза стала неминучою. Символічно, що про цю небезпеку у книгах «Криза світового капіталізму» (1998) і «Мильна бульбашка американської переваги» (2004) попереджав навіть Д. Сорос, котрий як ніхто знається на небезпеці фінансово-лихварських спекуляцій з цінними паперами.

У повоєнний час величезного розмаху набуває банківська фінансова діяльність транснаціональних корпорацій, пов'язана зі збільшенням інвестицій капіталу передусім саме американськими приватними компаніями в економіку слаборозвинених країн, або країн «третього світу», що ще більшою мірою пришвидшило процеси світового фінансового лихварства, призвело до створення країн — хронічних боржників (борг слаборозвинених країн провідним країнам західного світу і США становить більше як 2 трлн доларів [докладно див.: Шморгун, 2000: с. 94—109].

Далі виникає феномен віртуалізації економіки, пов'язаний з появою «електронних грошей», зростанням ролі інформаційного та інтелектуального складників у процесі ще більшого ускладнення системи поділу праці. Цьому феномену сучасної світової економіки також сприяв науково-технічний прогрес, поява четвертого сектору економіки — сектору розвитку інформаційних технологій, послуги якого характеризуються великим ступенем непередбачуваності, внаслідок чого реальна прибутковість сфери цих послуг значно поступається очікуванням, які фактично формуються спекулятивним капіталом за допомоги тих самих засобів масової інформації. Достатньо сказати, що капіталізація фірм, пов'язаних з новою економікою, за останні роки у 200, а подеколи і в 1000 разів перевищувала прибуток від їх діяльності. Ціна акцій цих підприємств могла зростати на 165 % і більше [див.: Кобяков, Хазин, 2003: с. 132—136].

Безпосереднім наслідком усіх цих процесів стало неухильне зростання останнім часом так званого вторинного ринку цінних паперів (ф'ючерсів і деривативів), які ще більшою мірою спричинили віртуалізацію сучасної економіки, втрату взаємозв'язку між реальними економічними процесами і глобальною фінансовою сферою. Негативні тенденції, про які йшлося вище, проявляються і в тому, що офіційний зовнішній державний борг США уже перевищив 10 трильйонів і становить близько 80 % ВВП країни, а внутрішній борг за кредитами американських домогосподарств, які вже давно близько 80 % товарів купують у кредит, за деякими підрахунками також сягнув близько 14 трильйонів доларів. «Сумарна заборгованість усіх секторів американської економіки зараз дорівнює приблизно 33 трлн доларів... тобто в 3,5 раза перевищує ВВП» [Кобяков, Хазин, 2003: с. 229].

Крім того, небезпечно те, що сама по собі фінансова система віртуального типу створює можливості відносної стабілізації загальносвітової фінансової ситуації *за рахунок фактичного стимулювання економічних катастроф у різних регіонах планети*. Саме так сталося під час дефолту в Росії 1998 року, а також у Японії на початку 90-х років. Свідоме заниження ціни акцій підприємств потужними фінансовими спекулянтами призвело до того, що через падіння вартості валюти випарувалися трильйони доларів, вкладених

в акції, і з країн або регіонів планети, в яких штучно була стимульована криза, відбувся відтік капіталу, а ті чи ті транснаціональні сили отримали можливість за безцінь скупити підприємства національної економіки, що невдовзі збільшило попит на інвестиції і створило ілюзію зміцнення долара та економічної фінансової стабілізації в глобальному масштабі.

Безумовно, такі процеси не можуть тривати постійно, свідченням чого є неухильне зростання невідповідності між кількістю реальних товарів і послуг та кількістю доларів, що циркулюють на фінансових ринках (пропорція нині приблизно 1:10). Що ж до ринку вторинних цінних паперів і співвідношення між реальним товарним покриттям і реальними грошима, які символізують цінні папери, то це співвідношення перевищує 1:100, а загальні суми віртуальних грошей, які обертаються на фондових ринках у вигляді цінних паперів, дорівнюють за дуже приблизними оцінками 600—800 трлн дол.

Втеча від свободи

Але як могло статися, що людство знову наступає на ті самі граблі, йдучи зачарованим колом: спекулятивний ажіотаж — фінансовий бум — економічний занепад? Адже, здавалося б, сам процес технологічного розвитку за доби НТР невідпорно нав'язує на рівнях як економічних інституцій, так і індивідуальної діяльності пошуково-творчі способи самореалізації, про що переконливо пише, зокрема, Е. Тофлер у праці «Нова парадигма влади: знання, багатство і сила на старті ХХ сторіччя», а також Е. Фром у «Здоровому суспільстві».

А з іншого боку, не тільки неупереджені економісти, а й філософи вивели вирок фінансовому імперіалізму. «Вже, мабуть, близько сторіччя, — писав А. Камю, — ми живемо в суспільстві, яке є навіть не суспільством грошей... а радше суспільством абстрактних символів грошей. Гендлярське суспільство можна визначити як світ, де речі зникають і поступаються знакам. Коли панівний клас починає вимірювати своє багатство вже не в арпанах землі і не в злитках золота, а у стовпчиках цифр, які точно відповідають певній кількості обмінних операцій, він тим самим мимоволі починає містифікувати свій суспільний світ, свій універсум... Не дивно тому, що наше суспільство зробило своєю релігією мораль, що ґрунтується на формальних принципах і що воно однаково охоче прикрашає словами «свобода» і «рівність» і свої в'язниці, і фінансові храми... Найбільш оббріхана на сьогоднішній день цінність — це, звичайно, свобода... Впродовж ста років гендлярське суспільство знаходило для свободи виключне й одностороннє застосування, вважаючи її радше правом, ніж обов'язком, і не соромилося якомога частіше перетворювати свободу на засіб гноблення» [Камю, 1990: с. 179]. Справа в тому, що той самий глобалізм окрім вищезгаданого пози-

тивного феномена становлення фінансової цивілізації породив і нові вкрай негативні явища, небезпечні для самого західного світ-системного ядра. Ще Е. Тофлер у «Третій хвилі» писав про небезпеку того, що транснаціональні компанії (ТНК), лєвова частка яких є американськими, все активніше починають діяти проти своїх власних «країн базування» — національних держав [див.: Тофлер, 1999: с. 512—517]. Наприклад, американські ТНК, отримавши гроші американських платників податків для диверсифікації джерел постачання нафти і гарантування економічної безпеки країни, використали її як надприбуток для власного збагачення [Сол, 2007: с. 568]. Ще «типовий приклад — використання ними наддешевої праці в країнах третього світу, яке призводить до зниження західних стандартів» [Сол, 2007: с. 569—573].

Сьогодні іноземні банки володіють казначейськими облігаціями США на суму понад 1 трлн дол., а доларові резерви банків Японії, Китаю, Тайваню, Росії також наблизилась до цієї ж позначки. Мета підтримки долара, що неухильно слабшає, полягає в тому, щоб збільшити свою частку на американському ринку і спонукати американські ТНК відкривати свої філіали в країнах Азії (у 2002 році США імпортували 3 % ВВП Японії, 10 % ВВП Китаю, 16 % ВВП Сінгапуру, 21 % ВВП Мексики, 25 % ВВП Малайзії, 29 % ВВП Канади). Про те, що прагнення будь-що максимізувати прибуток вбиває національний ринок, що своєю чергою призводить до деформації структури американської економіки, сприяє зростанню валютних резервів азійських країн в доларах і цінних паперах, номінованих у доларах, і серйозно загрожує економічній безпеці США, пише П. Б'юкенен: «Мірою того, як виробництво переміщається в Китай, а сфера високих технологій мігрує в Індію, американці, які опинилися на низькооплачуваних... посадах в секторі послуг, почнуть відраховувати все менше на охорону здоров'я і соціальне забезпечення, та й податки штату скоротяться. Бебі-бумерів з високим рівнем доходу витіснять емігранти, які не мають ані досвіду, ані знань, тому уряду доведеться збільшувати податки на працюючих американців, щоб компенсувати відхід з ринку праці старшої генерації» [Б'юкенен, 2006: с. 260].

Д. Сорос, намагаючись зрозуміти, «що не так з Америкою», доходить висновку, що головна вада полягає у так званому консьюмеризмі, тобто споживацтві. Йдеться насамперед «про надто велике схиляння перед успіхом, що вимірюється грошима, на збиток сутнісним цінностям» [Сорос, 2008: с. 105], внаслідок чого «...Америка зазнає поразки. Ейфорійне суспільство зовсім не стурбоване пошуками істини, не вміє дивитися в очі суворій дійсності. Це робить його вразливим для різного роду брехливих ідеологій, орвелівського новоязу та інших форм брехні...» [Сорос, 2008: с. 111]. Міліардер зазначає, що нещодавно спрямував роботу одного з своїх

фондів на подолання дуже небезпечного стереотипу в масовій свідомості США, який полягає в тому, що «відбувається перетворення діяльності, що традиційно розглядається як професійна, у різновид бізнесу», що простіше передається сумно знаменитою сентенцією: «якщо ти такий розумний, то чому такий бідний».

В ґрунтовному аналітичному дослідженні Д. Гарві, зазначаючи що зараз США позичують близько «двох мільярдів доларів щоденно», підкреслює, що внаслідок тотальної установки американців на заощадження творчої енергії (пасіонарності) «технологічна перевага також похитнулася, країна стрімко втрачає провідну роль в галузі культури та моральних цінностей» [Харви, 2007: с.260]. Безпосереднім наслідком цих процесів стало неухильне розмивання титульного англосаксонського етносу в США, що вже реально загрожує існуванню країни, як відзначає С. Гантингтон у праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004) та П. Б'юкенен, назва і зміст першої книги якого мали відвертий відтінок шпенглерівських пророцтв «Смерть Заходу» (2004), а назва другої вже звучить відверто катастрофічно: «На краю загибелі» (2006).

Втім, ще 1962 року один з головних творців соціального ринкового господарства Л. Ерхарт, антикризовий менеджер у статусі канцлера, який своїм девізом обрав слова Бісмарка «віддай всього себе служінню своїй вітчизні!», у статті «Заощадливість і тверезість» з тривогою констатував, «що зростання з року в рік обсягу дотацій з держбюджету набуває загрозливих розмірів, воно може підірвати ефективність всієї нашої кредитної політики» [Ерхарт, 1993: с. 539]. У статті «Закликаю до ошадливості» він писав про все те ж прагнення уникати об'єктивного погляду на реальність: «може, німецький народ мірою зростання свого добробуту стає все менш здатним сприймати правду, може, йому все менше хочеться дослухатися правди?» [Ерхарт, 1993: с. 442]. Нарешті, у статті з красномовною назвою «Справжні вороги німецького народу» йдеться про тих, хто культивує інфантильно-споживацькі настрої: «найгіршу послугу надають німецькому народові ті політичні діячі, які підтримують його в таких дешевих жаданнях і навіть збуджують жадібність так званими передвиборчими подарунками. ...Вимоги до держави зростають мірою того, як хиріє, до повного відмирання, почуття особистої відповідальності» [Ерхарт, 1993: с. 415].

Фактично сучасні аналітики лише констатують все більшу втрату цивілізацією творчого еросу, того, що Е. Фром назвав феноменом втечі від свободи, за якої людина прагне підмінити буття комфортом, володінням, що призводить до так званої одновимірності сучасної західної людини навіть у технологічно розвинених країнах, своєрідної мегамашинізації суспільства в цілому, тобто явищ, проти яких застерігали Л. Мемфорд, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, А. де Екзюпері, О. Гакслі.

Отже, неоліберальна або неоконсервативна модель продемонструвала свою повну безперспективність і кризовість. Не випадково сьогодні точаться дискусії з приводу несумісності рейнської (німецько-японської) та британо-американської моделей економіки і переваг першої для подальшого динамічного розвитку ЄС [Западноевропейские страны, 2002: с. 31—36]. Ще у вісімдесяті роки минулого століття Б. Гаврилишин, за завданням Римського клубу розмірковуючи про найбільш перспективну модель подальшого розвитку людства, дійшов висновку, що японський варіант групово-кооперативного устрою має безсумнівні переваги над американською моделлю «ковбойського капіталізму» [Гаврилишин, 1990: с. 52—53]. Про ідеал подібного суспільного устрою, побудованого з урахуванням етнонаціональної специфіки, та зростаючу кризу довіри у США пише Ф. Фукуяма у фундаментальній роботі «Довіра» [Фукуяма, 2008: с. 249—529].

Тому, якщо справді вести мову про ефективні антикризові заходи, необхідно усвідомити потребу змін цивілізаційно-стадіального масштабу. Причому новий суспільний лад за принципами своєї організації має бути не просто постіндустріальним, а саме посткапіталістичним, тобто таким, що остаточно долає всі форми навіть не фетишизму, а саме *ліберально-фінансового тоталітаризму*.

Особливо хочу підкреслити, що подібні форми цивілізаційної самоорганізації вже продемонстрували свою економічну ефективність. Саме на базових засадах такого суспільного устрою, що отримав назву ордолібералізму, соціальної держави, системи участі, шведського соціалізму, конфуціанського капіталізму, соціального ринкового господарства тощо, вже після Другої світової війни у Німеччині, Японії, Франції, Іспанії, Китаї були проведені широкомасштабні реформи, що отримали назву «економічного дива» [Шморгун, 2002а: с. 258—365; Шморгун, 2002б: с. 346—365]. В цьому випадку йдеться фактично про реальне запровадження суспільних засад того самого корпоративного солідаризму, який насправді не має нічого спільного з нацизмом [Рих, 1996: с. 458—656] і, на жаль, поки що лише формально проголошений ідеологією БЮТ і кількох інших партій в Україні (про типологічну належність до подібної моделі «нового курсу» і актуальність для України досвіду реформ Ф. Рузвельта див.: [Шморгун, 2008: с. 38—43]).

Реалізація цієї моделі на глобальному рівні може полягати у створенні потужних регіональних союзів нецивілізаційного типу або на базі теперішніх супердержав (США, Китай, Росія, Індія), або у формі геополітичних конфедерацій (ЄС, потенційні латиноамериканський, близькосхідний і навіть африканський союзи). Такий сценарій поширення неокорпоративізму сприятиме гармонізації етнорегіональних та загальнонаціональних економічних і політичних інтересів [Шморгун, 2007: с. 58—71].

Нарешті, важливо врахувати, що далеко не випадково від часів з Т. Рузвельта, В. Вілсона і Ф. Рузвельта в Америці *де-факто відбувається становлення повноцінної президентської влади*, завдяки якій Ф. Рузвельту таки вдалося консолідувати американський народ.

Тому від появи у найближчому майбутньому представників нової еліти (в західній політології вони отримали назву кризових або креативних менеджів), якій вдасться виконати завдання принципової зміни системи світового поділу праці і механізму функціонування самого глобалізму, буде залежати доля не лише України, а й усього людства.

ЛІТЕРАТУРА

- Антология экономической классики*. В. Пети, А. Смит, Д. Риккардо. — М., 1993.
- Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. Ігри обміну. — К., 1997. — Т. 1.
- Бьюкенен П.* Правые и не-правые. — М., 2006.
- Валлерстайн И.* Ситуация в современном мире. — СПб., 2001.
- Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доповідь Римському клубові. — К.: Наукова думка, 1990.
- Западноевропейские страны.* Особенности социально-экономических моделей. — М., 2002.
- Зомбарт В.* Собрание сочинений в 3-х томах. — Санкт-Петербург, 2005. — Т. 1.
- Льїн В.* Фінансова цивілізація. — К., 2007.
- Кагарлицький Б.* Периферийная империя. — М., 2003.
- Камю А.* Творчество и свобода. Статьи, эссе, записные книжки. — М., 1990.
- Кесло Л., Мортимер А.* Капиталистический манифест. — К., 2004.
- Кобяков А., Хазин М.* Закат империи доллара и конец “Rex Americana”. — М., 2003.
- Миль Дж. С.* Основы политической экономии. — М., 1980.
- Поланьи К.* Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. — СПб., 2002.
- Сол Д.* Ублюдки Вольтера. Диктатура разума на Западе. — М., 2007.
- Сорос Дж.* Эпоха ошибок. Мир на пороге глобального кризиса. — М., 2008.
- Тойнби А.* Постигание истории. — М., 1991.
- Тоффлер Э.* Третья волна. — М., 1999.
- Февр Л.* Бои за историю. — М., 1991.
- Фридман В.* Социалистические Штаты Америки. Дежа-вю, или Новые песни о старом. — М., 2006.
- Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. — М., 2008.
- Харви Д.* Краткая история неолиберлизма. — М., 2007.
- Шморгун О.* Фінанси і майбутнє глобальної економіки // Перехід-IV. — 2000. — № 1. — С. 94—109.
- Шморгун А.* Етнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наукова думка, 2002а. — С. 258—365.

- Шморгун О.* ЄС як перспективна модель геополітичного союзу нецивілізаційного типу // Антологія творчих досягнень. Вип. 3. — К.: ICЕМВ, 2007. — С. 58—71.
- Шморгун А.* Китай и постсоветское пространство: поиск цивилизационной альтернативы // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наукова думка, 2002b. — С. 346—365.
- Шморгун О.* Безпрецедентный прецедент. Світова фінансова криза: останнє попередження // Народний депутат. — 2008. — № 11. — С. 38—43.
- Эрхарт Л.* Полвека размышлений. Речи и статьи. — М., 1993.
- Simmel G.* The philosophy of Money. — London; Henley; Boston: Routledge and Kegan Paul, 1978.
- Simmel G.* Über sociale Differenzierung. Sociologische und psychogische Untersuchungen. — Leipzig: Duncker und Humblot, 1890.
- Veblen T.* The Theory of Business Enterprise. — N. Y., 1904.

Олександр Шморгун — кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України. Коло наукових інтересів — стадіально-цивілізаційна типологія всесвітньої історії, системний аналіз взаємодії глобальних та етнонаціональних процесів, політологічна соціологія.
